

De inscriptie uit Khirbet Qeiyafa: Een vroege vorm van sociaal besef in oud Israël?

THE INSCRIPTION FROM KHIRBET QEIYafa:
EARLY EVIDENCE FOR SOCIAL CONSCIOUSNESS IN ANCIENT ISRAEL?

The recent find of an *ostrakon* from Iron Age IIA (± 1000-925 BCE) at Khirbet Qeiyafa has given rise to some far-reaching conclusions. In this article, the authors present the text and a translation and then argue that some of the conclusions that have been put forward are not based on evidence. They regard the inscription as a scribal exercise and show that the text cannot be seen as a document that proves the historicity of King David or the reliability of the accounts of the Hebrew Bible. However, the *ostrakon* also demonstrates that writing was more widespread in this early period than some modern scholars are inclined to believe. The text seems to express social consciousness, but the authors argue that the character of this is not uniquely biblical or Israelite.

1. Inleiding

In de zomer van 2008 werd bij opgravingen in Khirbet Qeiyafa – ongeveer vijftientig kilometer ten zuidwesten van Jeruzalem – een beschreven potscherf gevonden die onmiddellijk veel aandacht kreeg, tot in Nederlandse dagbladen.¹ Er waren in Palestina/Israël al veel vaker beschreven potscherven – zogenaamde *ostraca* – gevonden,² maar dit *ostrakon* bleek veel ouder te zijn. Zowel de archeologische context als het schrifttype wees op een document uit de tiende eeuw v.C.

De tekst op het *ostrakon* is vijf regels lang en het schrift kan aangeduid worden als proto-Kanaänitisch. Het feit dat de inkt gedeeltelijk gewist is, maakte de ontcijfering van de tekst lastig, maar al gauw werden een paar woorden ontcijferd die Hebreeuws leken te zijn.³ Begin januari 2010 maakte

1 Over de opgraving zie Y. Garfinkel, S. Ganor, M. Hasel, G.D. Stiebel, 'Khirbet Qeiyafa, 2009', *Israel Exploration Journal* 59 (2009), 214-220; Y. Garfinkel, S. Ganor, 'The Excavations at Khirbet Qeiyafa', in: Y. Garfinkel, S. Ganor, *Khirbet Qeiyafa Vol. 1: Excavation Report 2007-2008*, Jerusalem 2009, 69-118. De plaats is geïdentificeerd met Sha'arayim (Joz. 15:36; 1 Sam. 17:52; 1 Kron. 4:31); zie Y. Garfinkel, S. Ganor, 'Khirbet Qeiyafa: Sha'arayim', *Journal of Hebrew Scriptures* 8 (2008), # 22. G. Galil pleit echter voor identificatie met Netaïm (1 Kron. 4:23); zie hiervoor <http://newmedia-eng.haifa.ac.il/?p=2654>.

2 Zie, bijv. de *ostraca* uit Arad en Lachis; W.W. Hallo (ed.), *The Context of Scripture*, volume 3, Leiden, Boston 2003, 75-87 (late zevende en de vroege zesde eeuw v.C.).

3 Zie H. Misgav, Y. Garfinkel, S. Ganor, 'The Ostrakon', in: Garfinkel, Ganor (eds), *Khirbet Qeiyafa Vol. 1*, 243-257; A. Yardeni, 'Further Observations on the Ostrakon', in: Garfinkel, Ganor (eds), *Khirbet*

Gershon Galil van de Universiteit van Haifa zijn interpretatie van de tekst wereldkundig in een persbericht met de titel ‘Breakthrough in biblical research: Most ancient Hebrew biblical inscription deciphered’.⁴ Het persbericht noemde meteen enkele verstrekkende gevolgen. Galil stelt hier dat de inscriptie aantoont dat het koninkrijk Israël al in de tiende eeuw v.C. bestond en dat delen van het Oude Testament veel ouder moeten zijn dan in de wetenschap meestal aangenomen wordt. Ook zou in de tekst een vroege vorm van specifiek Israëlitisch sociaal besef tot uitdrukking komen.⁵

In dit artikel presenteren we de inscriptie en stellen daarbij de vraag of zulke conclusies verdedigbaar zijn. We bespreken eerst de tekst en de vertaling en gaan vervolgens na of er ook andere sporen van schrijfactiviteit op het grondgebied van Juda en Israël aangetroffen zijn die gedateerd kunnen worden rond de tiende eeuw v.C. Daarna bespreken we de schrijfvaardigheid van de schrijver en de vraag in hoeverre de inhoud van de tekst aansluit bij die van andere teksten uit het oude Midden Oosten. De laatste delen van het artikel gaan in op de vraag of de vondst van het *ostracon* pleit voor de historiciteit van het koningschap van David en de betrouwbaarheid van de Bijbel.

2. Tekst en vertaling

Al zeer snel werd gezegd dat de taal van de inscriptie Hebreeuws moet zijn. Dit leidde men vooral af uit het gebruik van het werkwoord עָשָׂה ‘doen, maken’ in de eerste regel.⁶ Ook wij beschouwen de taal van de inscriptie als Hebreeuws. De reden daarvoor is echter vooral de vindplaats: de westkant van het bergland van Juda. Op zich kan de taal namelijk ook een andere, sterk aan het Hebreeuws verwante taal zijn, zoals het Moabitisch.⁷

Qeiyafa Vol. 1, 259-260. Zie ook H. Misgav, Y. Garfinkel, S. Ganor, ‘The Khirbet Qeiyafa Ostrakon’, in: D. Amit, G.D. Stiebel, O. Peleg-Barkat (eds), *New Studies in the Archaeology of Jerusalem and Its Region*, Jerusalem 2009, 111-123, met de ‘responses’ van Yardeni, Demsky en Ahituv in dezelfde bundel.

⁴ <http://newmedia-eng.haifa.ac.il/?p=2043>. Opgemerkt dient te worden dat Galil de neiging heeft met de eer van de ontcijfering te gaan strijken, terwijl anderen reeds zeer veel werk aan de ontcijfering hadden verricht (zie de vorige noot) waarnaar Galil niet verwijst. Zie hierover de ‘Open Letter to Prof. Gershon Galil’ op <http://qeiyafa.huji.ac.il/galil.asp>. Zie ook H. Shanks, ‘Prize Find: Oldest Hebrew Inscription Discovered in Israelite Fort on Philistine Border’, *Biblical Archaeologist Review* 36.2 (2010), 51-54.

⁵ De conclusies in de bovengenoemde Press Release van de Universiteit van Haifa zijn voor een deel gelijk aan die van Shanks, ‘Prize Find’.

⁶ Misgav, Garfinkel, Ganor, ‘The Ostrakon’, 254-256. Het schrifttype moet aangeduid worden als ‘proto-Kanaänitisch’. De classificatie ‘Hebreeuws’ zou prematuur zijn: in de tiende eeuw was het schrift nog niet gedifferentieerd in de latere locale varianten als het paleo-Hebreeuws, het Ammonitisch en het Phoenicisch.

⁷ Ook het Moabitisch gebruikt het werkwoord עָשָׂה voor ‘doen, maken’; Mesa-stele, r. 3, 9, 23, 24, 26 (H. Donner, W. Röllig, *Kanaanäische und aramäische Inschriften*, Band 1, Wiesbaden 2002⁵, 41-42). Ook alle andere ontcijferde woorden in de inscriptie uit Khirbet Qeiyafa komen niet alleen in het Hebreeuws,

Op basis van de ontcijfering van Galil, de voorlopige publicatie van Haggai Misgav, Yosef Garfinkel en Saar Ganor, een paleografische analyse door Émile Puech,⁸ en de observaties van Ada Yardeni willen we de tekst voorlopig als volgt lezen.⁹

Tekst¹⁰

1' אל תעש ועבד א[ת]...
 2' שפט [ב][..] ואלמ[ן] שפט י[...]
 3' [ן]גר [ר]ב עלל רב [ד]ל [ן]
 4' א[ל]מן מקם יבד מלך
 5' א[ב]ין [ן]עבד שך גר ת[מך]

Voorlopige vertaling

- 1' zul je niet doen. En dien d[e ...]
- 2' Doe recht aan de [..]...[..] en de wedu[we], doe recht aan [.....]
- 3' [en] aan de vreemdeling. [Spr]eek recht over het kind, spreek recht over de [behoef]tige [en]
- 4' de we[d]uwe. Tegen de vijandigheid in de hand van de koning
- 5' beschut de a[r]me [en] de slaaf; on[dersteun] de vreemdeling.

Opmerkingen bij de tekst

- 1' Het is duidelijk dat er aan de huidige eerste regel nog meer tekst voorafging. Deze is helaas verloren gegaan. In plaats van תעש אל תעשק wil Puech אל תעשק 'onderdruk niet' lezen.¹¹ De ק is echter zeer onzeker.
- 2' [..]ב[.]; Galil wil hier [ע]ב[ד] 'knecht' lezen; anderen beschouwen dit voorstel terecht als te onzeker. Puech stelt de eveneens onzekere lezing ובר 'hij

maar ook in verwante Semitische talen voor. Het Aramese werkwoord voor 'doen, maken' is echter niet עשה, maar עבד.

8 E. Puech, 'L'ostracon de Khirbet Qeyafa et les débuts de la royauté en Israël', *Revue Biblique* 117 (2010), 162-184.

9 We wijzen erop, dat de genoemde leeswijzen voor een deel zeer tentatief zijn en elkaar hier en daar tegenspreken. Het wachten is derhalve op een *editio princeps*.

10 Hoewel de inscriptie net als enkele andere teksten uit de tiende eeuw van links naar rechts leest, schrijven we voor het gemak de tekst van rechts naar links, zoals voor het latere Hebreeuws gebruikelijk is. De proto-Kanaänitische letters zijn weergegeven met de letters van het latere Hebreeuws. Letters tussen vierkante haken zijn onzeker. Op de plaats van punten tussen vierkante haken staan onleesbare letters.

11 Puech, 'L'ostracon de Khirbet Qeyafa', 171-172.

weent' voor.¹² Aan het slot van de regel wil Galil [תם] 'weeskind' lezen. Hoewel zijn suggestie begrijpelijk is vanwege het bekende parallellisme 'weduwe' en 'wees' (zie ריבו אלמנה – ריבו אלמנה – ריבו אלמנה in Jes. 1:17), constateren we dat de tekst zodanig beschadigd is dat deze lezing als te onzeker beschouwd moet worden. Puech stelt de eveneens onzekere lezing שלט 'hij had macht' voor.¹³

- 4' In plaats van מקם werd oorspronkelijk נקם 'wreek' gelezen.¹⁴ Galil stelde voor om שקם 'herstel' te lezen.¹⁵ De eerste letter in de inscriptie is echter zeker geen *nûn* of *šîn*, maar dient als een *mēm* te worden gelezen. In plaats van יבד stelt Puech de onzekere lezing יסד 'funderen' voor.¹⁶

Opmerkingen bij de vertaling

- 1' De uitdrukking אל תעש kan zowel 'zul je niet doen' als 'zullen jullie niet doen' betekenen, want leesmoeders – in dit geval de *wāw* van het latere תעשו – werden in deze vroege periode nog niet geschreven. Ook alle volgende *imperativi* kunnen als enkelvoud en als meervoud geïnterpreteerd worden. Op de voorafgaande regel, die nu ontbreekt, stond misschien het object van het werkwoord. De uitdrukking אל תעש wordt ook gebruikt om gedrag aan te duiden als immoreel; zie Recht. 19:23 (meerv.), 2 Sam. 13:12 (enkelv.). In de Hebreeuwse Bijbel heeft עבד 'dien' vaak JHWH als object: 'dien JHWH' (bijv. Ex. 10:8, 11, 24). Galil kiest ook voor de lezing [ת יהוה]א, maar deze moet als veel te onzeker afgewezen worden. Ook andere goden, koningen en zelfs onderdanen konden het object van 'dienen' zijn (zie bijv. Ex. 21:6; Recht. 3:7-8, 14; Mal. 3:17).
- 2' Het woord אלמן 'weduwe' wordt in de Hebreeuwse Bijbel gespeld met de leesmoeder *hē*: אלמנה.
- 3' Voor עלל 'kind' vinden we in de Hebreeuwse Bijbel meestal de spelling met de leesmoeder *wāw*: עולל.
- 4' Het woord מקם kan op twee manieren worden geïnterpreteerd: Het kan een samenstelling zijn van een voorzetsel (מן) en een zelfstandig naamwoord (קם). In dit geval kan de woordgroep worden gezien als een

12 Puech, 'L'osracon de Khirbet Qeyafa', 171, 173-74.

13 Puech, 'L'osracon de Khirbet Qeyafa', 171, 173-74.

14 Zie Misgav, Garfinkel, Ganor, 'The Ostrakon', 255; Yardeni, 'Further Observations', 259.

15 In de Press Release vertaalt hij met 'rehabilitate', kennelijk op basis van modern Hebreeuws שקם *pi'el* 'wederoprichten'. Dit werkwoord komt in het bijbels Hebreeuws en in de west-Semitische epigrafie echter nog niet voor. Puech, 'L'osracon de Khirbet Qeyafa', 171, leest שרם 'chefs'.

16 Puech, 'L'osracon de Khirbet Qeyafa', 171, 173-174.

bijwoordelijke bepaling bij het de gebiedende wijs שך ‘beschut’ in regel 5’. Het zelfstandig naamwoord קם ‘vijandigheid’ vatten we dan op in parallelie met קימנו ‘onze tegenstander’ in Job 22:20. Onze vertaling hierboven is gebaseerd op deze interpretatie. Een nadeel van de interpretatie is dat de koning gezien zou worden als iemand die de zwakken in de samenleving niet beschermt, wat zijn gebruikelijke taak was (zie hieronder § 5), maar hun rechten juist aantast.

Ook zou מקם kunnen worden opgevat als een *participium* van de *hifil* van het werkwoord קום, ‘oprichtende’. In dat verband kan gewezen worden op Psalm 113:7, waar net als op het *ostracon* de woorden דל ‘behoefte’ en אביון ‘arme’ in de context voorkomen: מקימי מעפר דל מאשפת ירים אביון ‘Hij die de behoefte opricht uit het stof, uit het vuil tilt hij op wie arm is.’¹⁷ De vertaling van [מך] גר שך [ו]עבד שך גר [ת]מך dan: ‘... terwijl je door de macht van de koning ar[m]e [en] slaaf opricht. Beschut de vreemdeling ...’ Het *participium* zet in dit geval de voorafgaande *imperativi* voort. Nader onderzoek zal hier uitsluitel moeten geven.

In plaats van יבד מלך (zo Galil) stelt Puech de lezing יסד מלך ‘zij stelden een koning aan’ voor.¹⁸ De lezing van een *sāmekh* in plaats van een *bēt* is echter zeer twijfelachtig. Bovendien wordt in het bijbels Hebreeuws het werkwoord יסד nooit gebruikt ter aanduiding van de installatie van een nieuwe koning.¹⁹ Het is overtuigender om uit te gaan van een verschrijving: יבד in plaats van ביד. Ook is het mogelijk בד מקמי te lezen en בד te beschouwen als een kortere spelling van ביד.²⁰

5’ Met Galil beschouwen we שך als *imperativus* van het werkwoord שכך/שכך ‘beschutten’.²¹

17 Met een parallel in het lied van Hanna (1 Sam. 2:8), waar we in plaats van de ongebruikelijke spelling מקימי ‘hij die opricht’ (Psalm 113:7) de kortere en gebruikelijkere spelling מקים aantreffen. Het is in het geval van het *ostracon* mogelijk בד מקמי te lezen en בד te beschouwen als een korte spelling van ביד. In het Ugaritisch is de spelling בד voor ביד ‘in de hand van’ zeer gebruikelijk; zie G. del Olmo Lete, J. Sanmartín, *A Dictionary of the Ugaritic Language in the Alphabetic Tradition*, Part One, Leiden 2003, 214-216.

18 Puech, ‘L’ostracon de Khirbet Qeyafa’, 171, 175-176.

19 יסד komt voor met ‘de tempel’ (o.a. 1 Kon. 6:37; Zach. 8:9; Ezra 3:6) of ‘de aarde’ (o.a. Psalm 104:5; Spr. 3:19) als object.

20 Zie noot 17.

21 De constructie van dit werkwoord met מן komt in het bijbels Hebreeuws niet voor. Bovendien wordt het directe object bij dit werkwoord – wie er dus beschut moeten worden – in het bijbels Hebreeuws met prepositie aangegeven. Zo beschutten in Ex. 25:20 de Cherubs het verzoendeksel (על שכך). Alleen in de dichtelijke tekst Job 40:22 is sprake van een direct object: יסכהו ‘zij beschutten hem’. Dit probleem is echter niet onoverkomelijk, aangezien we hier met een veel vroegere taalfase te maken hebben. Bovendien komt het werkwoord שכך/שכך in het bijbels Hebreeuws zo weinig voor, dat geen vergaande conclusies getrokken kunnen worden.

3. Beginnende schrijfactiviteit

Deze inscriptie wordt opmerkelijk vroeg gedateerd: in de tiende eeuw v.C.²² Dat er al in de veertiende eeuw v.C. in Jeruzalem spijkerschriftteksten in het Akkadisch geschreven werden is wel duidelijk, zeker sinds de recente vondst van een stukje van een kleitablet.²³ Maar of er in de tiende eeuw al geschreven werd in het paleo-Kanaänitische schrift is omstreden. In de discussie over de oorsprong van de ‘staten’ Juda en Israël merkten de archeologen Israel Finkelstein en Neil Silberman op: ‘Not a single trace of tenth century Judahite literary activity has been found.’²⁴ Deze opmerking is van belang, omdat de schrijfkunst, eventueel slechts in de meest elementaire vorm, een voorwaarde is voor de ontplooiing van een ‘ambtenarenapparaat’ dat een staat in wording ondersteunt. Finkelstein en Silberman zijn van mening dat er in de tiende eeuw nog geen sprake is van staatsvorming. Hun standpunt is twijfelachtig. Ze maakten hun opmerking vóór de ontdekking van het *ostracon* in Khirbet Qeiyafa, maar ook toen waren al enkele tiende-eeuwse, paleo-Kanaänitische teksten uit Palestina/Israël bekend. Het aantal en de omvang van de gevonden inscripties is gering, maar hun bestaan kan niet ontkend worden. We bespreken de teksten hier niet gedetailleerd, maar beperken ons tot een opsomming:

- 1’ Twee korte inscripties op kruikscherven uit Tel ‘Amal, ten westen van Beth Shean.²⁵
- 2’ Een inscriptie op de rand van een bord uit Timna.²⁶
- 3’ Een speelbord uit Beth Shemesh met twee namen: חנן, ‘Hanan’, en גמון, ‘Gam’on’.²⁷

22 Zie voor deze datering de in noot 1 genoemde literatuur. Puech, ‘L’ostracon de Khirbet Qeiyafa’, 178-179, 183-184, voelt zelfs meer voor een datering aan het einde van de elfde eeuw.

23 Zie E. Mazar, W. Horowitz, T. Oshima, Y. Goren, ‘A Cuneiform Tablet from the Ophel in Jerusalem’, *Israel Exploration Journal* 60 (2010), 4-21. Eerder waren in El Amarna (Egypte) al zes veertiende-eeuwse brieven van een zekere koning Abdi-Heba van Jeruzalem aangetroffen; zie W.L. Moran, *The Amarna Letters*, Baltimore 1992, 325-334.

24 I. Finkelstein, N. Silberman, *The Bible Unearthed: Archaeology’s New Vision of Ancient Israel and the Origins of the Sacred Texts*, New York 2001, 238. Daarbij lieten zij de zogeheten ‘Gezer-kalender’ buiten beschouwing.

25 S. Levy, G. Edelstein, ‘Cinq Années de Fouilles à Tel ‘Amal (Nir David)’, *Revue Biblique* 79 (1972), 336, 341: שגמון, ‘voor Nimsh(i)’, en ...]חל, ‘voor Achy[...]’.

26 G.L. Kelm, A. Mazar, ‘Tel Batash (Timnah) Excavations: Third Preliminary Report (1984-1989)’, in: *Preliminary Reports of ASOR-Sponsored Excavations, 1982-89* (BASOR Sup, 27), Baltimore 1991, 55-56; חנן [ג...], ‘[de zo]on van Hanan’, vermoedelijk de eigenaar van het luxe voorwerp.

27 S. Bunimovitz, Z. Lederman, ‘Six Seasons of Excavations at Beth Shemesh’, *Qadmoniot* 30 (1997), 22-37; voor spelen uit Palestina/Israël zie U. Hübner, *Spiele und Spielzeug im antiken Palästina* (OBO, 121), Freiburg, Göttingen 1992.

- 4' Drie korte inscripties uit Tel Rehov in de Beth-Shean vallei,²⁸ die gezien moeten worden als administratie van de export van honing uit deze plaats, waar een bijna industriële vorm van bijenteelt werd bedreven.²⁹

Bij opgravingen in Tel Zayit (Libnah), in de kustvlakte ten westen van Juda, is in 2005 ook nog een andersoortige inscriptie gevonden. Op een steen die verwerkt was in een binnenmuur bleek een tiende-eeuws *abecedarium* te staan, oftewel een opsomming van de 22 letters van het paleo-Kanaänitische en dus ook paleo-Hebreeuwse alfabet.³⁰ *Abecedaria* dienden het schrijfondericht in verschillende west-Semitische talen.³¹ Ook deze tekst vervulde die functie.

De genoemde inscripties laten zien dat er in de tiende eeuw al sprake was van schrijfactiviteit in Juda en Israël.³² Het schrift van de genoemde inscripties kan (nog) niet als specifiek paleo-Hebreeuws worden gekarakteriseerd. Terecht spreekt Seth Sanders van een 'inland-variant' van het standaard Phoenicische schrifttype, dat zich in IJzertijd IIA (± 1000-925 v.C.) ontwikkelde.³³ De taal van deze inscripties is mede door hun korthed niet precies te bepalen. De schrijfactiviteiten waren meestal verbonden met de distributie van landbouwproducten en van enkele luxegoederen. Zij kunnen beter in verband worden gebracht met het verschijnsel van opbloeiende handel dan met het bestaan van een goed georganiseerde staat.

28 A. Mazar, 'Three 10th-9th Century B.C.E. Inscriptions from Tēl Rehōv', in: C.G. den Hertog, U. Hübner, S. Münger (eds), *Saxa Loquentur: Studien zur Archäologie Palästina/Israels. Festschrift für Volkmar Fritz zum 65. Geburtstag* (AOAT, 302), Munster 2003, 171-184.

29 A. Mazar, N. Panitz-Cohen, 'It is the Land of Honey: Beekeeping at Tel Rehov', *Near Eastern Archaeology* 70 (2007), 202-219.

30 R.E. Tappy, M.J. Lundberg, P.K. McCarter, B. Zuckerman, 'An Abecedarium of the mid-tenth Century B.C.E. from the Judean Shephelah', *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 344 (2006), 5-46; zie ook: R.E. Tappy, P.K. McCarter (eds), *Literate Culture and Tenth-Century Canaan: The Tel Zayit Abecedarium in Context*, Winona Lake 2008. De archeologische context van de inscriptie wijst duidelijk op een ontstaan in de tiende eeuw v.C.

31 Zie A. Lemaire, *Les écoles et la formation de la Bible dans l'Ancien Israël* (OBO, 121), Fribourg, Göttingen 1981; C.A. Rollston, 'Scribal Education in Ancient Israel: The Old Hebrew Epigraphic Evidence', *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 344 (2006), 47-74; K. van der Toorn, *Wie schreef de Bijbel? De ontstaansgeschiedenis van het Oude Testament*, Kampen 2009, 109-116; Sanders, *The Invention of Hebrew*, 93-97, 129-130.

32 Een inscriptie uit 'Izbet Sartah (in de kustvlakte ten noordwesten van Jeruzalem) wordt zelfs in de twaalfde eeuw v.C. gedateerd. Zie: M. Kochavi, 'An Ostrakon of the Period of the Judges from 'Izbet Sartah', *Tel Aviv* 4 (1977), 1-13; A. Demsky, 'A Proto-Canaanite Abecedarium Dating from the Period of the Judges and its Implications for the History of the Alphabet', *Tel Aviv* 4 (1977), 14-27.

33 S.L. Sanders, *The Invention of Hebrew* (Traditions), Urbana IL 2009, 108-113; zie ook Misgav, Garfinkel, Ganor, 'The Ostrakon', 246-254.

De inscripties suggereren dat het idee van een bureaucratisch Salomonisch hof twijfelachtig is, maar anderzijds ook dat de gedachte dat er in de tiende eeuw geen enkele staatsstructuur was onhoudbaar is.³⁴ De sporen van schrijfkunst passen in het beeld van een tot bloei komende agrarische samenleving die op weg is naar een permanentere staatkundige organisatie.³⁵

4. Een schrijfoefening

Deze omweg door de context was nodig om iets over de aard en het belang van het *ostracon* uit Khirbet Qeiyafa te kunnen zeggen. Ook deze inscriptie past in het beeld van een staat in wording en van een langzaam op gang komende schrijfcultuur. De tekst is in dezelfde ‘inland-variant’ van het standaard Phoenicische schrifttype geschreven als bovengenoemde inscripties.³⁶

Het ligt voor de hand de inscriptie te zien als resultaat van een schrijfoefening, waarbij een leerling in een dictee *avant la lettre* een tekst van de meester moet opschrijven.³⁷ Voor die visie zijn vier argumenten te geven.

In de eerste plaats lopen de vormen van de letters uiteen. Een voorbeeld daarvan is de schrijfwijze van de *’ālef*.³⁸ De openingsletter in wat nu regel 1’ is, is correct geschreven. Later in regel 1’ en in regel 2’ is dezelfde letter 90° gedraaid, met de punt naar beneden, terwijl aan het begin van r. 4’ en 5’ de letter ook 90° gedraaid is, maar dan met de punt naar boven. Vergelijkbare variaties komen ook bij andere letters voor. De variaties wijzen volgens ons in de richting van een schrijver in opleiding.

Ten tweede heeft regel 2’ een merkwaardige uitloop naar rechtsboven. Een geoefende schrijver bezit niet alleen de vaardigheid om de letters evenwichtig over de regel te verdelen, maar ook de handigheid om de regels egaal over de beschreven ruimte te verdelen. De uitloop in regel 2’ geeft aan dat de schrijver van deze tekst die competenties nog niet had verworven.

In de derde plaats is in regel 4’ mogelijkkerwijs sprake van een verschrijving. Het woord *בִּיד* is onbekend in het Hebreeuws en verwante Semitische talen. Als in dit woord echter een verhaspeling voor *בִּיד* ‘in/met/door de hand’

34 Zie recent S.L. Sanders, ‘Writing and Early Iron Age Israel: Before National Scripts, beyond Nations and States’, in: Tappy, McCarter (eds), *Literate Culture and Tenth-Century Canaan*, 104.

35 Zie D.M. Master, ‘State Formation Theory and the Kingdom of Ancient Israel’, *Journal of Near Eastern Studies* 60 (2001), 117-131.

36 Zie Misgav, Garfinkel, Ganor, ‘The Ostrakon’, 246-254.

37 Zie ook de suggesties van A. Demsky, in: Amit, Stiebel, Peleg-Barkat (eds), *New Studies in the Archaeology of Jerusalem and Its Region*, 227, en S. Ahituv, in: *New Studies*, 131-132.

38 Zie ook Puech, ‘L’ostrakon de Khirbet Qeiyafa’, 165-170.

wordt gezien, dan ontstaat een heldere zin.³⁹ Dergelijke letteromzettingen zijn kenmerkend voor beginnend schrijverschap.⁴⁰

Ten slotte kan vermeld worden dat de tekst is geschreven op goedkoop materiaal, de scherf van een gebroken pot. Dit argument is alleen geldig in samenhang met de drie andere argumenten. *Ostraca* werden soms ook wel gebruikt voor belangrijke teksten.

5. Internationaal sociaal besef

De tekst is een opsomming van deugden in het bijzonder op het terrein van het sociale besef.⁴¹ In het eerdergenoemde persbericht van de Universiteit van Haifa maakt Galil een opmerkelijke opmerking over dit besef:

The content itself was also unfamiliar to all the cultures in the region besides the Hebrew society: The present inscription provides social elements similar to those found in the biblical prophecies and very different from prophecies written by other cultures postulating glorification of the gods and taking care of their physical needs.⁴²

Uiteraard zijn in het Oude Testament passages te vinden die ongeveer dezelfde gedachte uitdragen als deze inscriptie, en die voor een deel dezelfde Hebreeuwse woorden gebruiken. Een oproep tot zorg voor vreemdeling, weduwe en wees komt ook voor in de wetten van het boek Deuteronomium:

Je zult het recht van vreemdeling en wees niet buigen;
ook zul je het kleed van de weduwe niet tot pand nemen.⁴³

Het thema komt ook voor in de profetische aanklachten en oproepen. In Jeremia lezen we over een voorwaarde voor het verkrijgen van heil:

Ja, als jullie werkelijk je handel en wandel verbeteren,
als jullie werkelijk onder elkaar recht doen,
vreemdeling, wees en weduwe niet verdrukken,
en geen onschuldig bloed vergieten op deze plaats
en andere goden niet ahternalopen – jullie tot onheil –
dan wil ik jullie op deze plaats laten wonen,
in het land dat ik aan jullie vaders gegeven heb, eeuw na eeuw.⁴⁴

³⁹ Zie echter ook noot 17 hierboven.

⁴⁰ Zie o.a. R. Treiman, *Beginning to Spell*, New York 1993; S. Abu-Rabia, H. Taha, 'Phonological Errors Predominate in Arabic Spelling Across Grades 1–9', *Journal of Psycholinguistic Research* 35 (2006), 167–188. Dit argument komt te vervallen, als de lezing van Galil onjuist blijkt te zijn. Het voorstel van Puech, 'L'ostracon de Khirbet Qeyafa', 171, 175–176, om hier קִי te lezen is echter niet overtuigend.

⁴¹ Zie – naast Galil – ook reeds Misgav, Garfinkel, Ganor, 'The Ostracon', 255.

⁴² Citaat van G. Galil uit het persbericht op <http://newmedia-eng.haifa.ac.il/?p=2043>.

⁴³ Deut. 24:17; vgl. 27:19.

Deze voorbeelden laten zich met enig gemak vermenigvuldigen.⁴⁵ Er blijkt uit dat het sociale besef dat in Khirbet Qeiyafa samen met de schrijfkunst werd aangeleerd paste binnen een bredere traditie in het oude Juda en Israël.

Teksten uit de culturen rondom het oude Juda en Israël weerspiegelen een vergelijkbaar sociaal besef.⁴⁶ In de epiloog van de wereldberoemde Codex van Hammurabi (18de eeuw v.C.) stelt deze Babylonische koning dat hij deze rechtscodex heeft opgesteld, mede om

de zwakke niet door de sterke te laten ontrechten,
aan de weduwe en de wees recht te verschaffen

.....

aan hen die zonder rechten zijn recht te verschaffen.⁴⁷

Over de godin Nanše wordt in een oude Sumerische hymne gezegd:

Zij die de wees kent, die de weduwe kent,
Die de onderdrukking van de ene mens door de andere kent,
de moeder van de wees,
Nansje, die zorg draagt voor de weduwe,
Die rechtvaardigheid (?) zoekt (?) voor de armsten (?),
Zij is de koningin, die de verdrevenen op haar schoot vertroost,
Die beschutting vindt voor de zwakke.⁴⁸

In een brief uit Mari roept de profeet Abiya koning Zimri-Lim (18de eeuw v.C.) namens de god Adad op om recht te doen, in het besef dat hij zijn macht aan de godheid te danken heeft:

44 Jer. 7:5-7; vgl. 22:3.

45 Bijv. Jes. 1:17b. Zie ook C van Leeuwen, *Le développement du sens social en Israël avant l'ère chrétienne* (SSN, 1), Assen 1954; E. Otto, *Theologische Ethik des Alten Testaments* (TheolWiss, 3,2), Stuttgart 1994, 59-61, 244-248; J.W. Rogerson, *Theory and Practice in Old Testament Ethics* (edited and with an introduction by M. Daniel Carroll R.; JSOT Sup, 405), London, New York 2004, 109-112.

46 Hoewel al wat ouder is het artikel van F.C. Fensham, 'Widow, Orphan, and Poor in Ancient Near Eastern Legal and Wisdom Literature', *Journal of Near Eastern Studies* 21 (1962), 129-139, nog steeds zeer informatief. Zie ook E. Otto, 'Die biblische Rechtsgeschichte im Horizont des altorientalischen Rechts', in: E. Otto, *Altorientalische und biblische Rechtsgeschichte: Gesammelte Studien* (BZABR, 8), Wiesbaden 2008, 56-82.

47 Codex Hammurabi XLVII r. 59-78. Voor een recente vertaling zie M.E.J. Richardson, *Hammurabi's Laws: Text, Translation and Glossary* (Semitic Texts & Studies), Sheffield 2000. Hetzelfde thema is ook te vinden in de Proloog op de Ur-Nammu Codex; zie J.V. Canby, *The "Ur-Nammu" Stela* (University Museum Monographs, 110), Philadelphia 2001, 13-17.

48 Hymne voor Nanše, regels 20-25. Vertaling overgenomen uit S.N. Kramer, *De geschiedenis begint met de Sumeriërs: 25 onderwerpen uit de vroegste geschiedenis*, voor Nederland bewerkt door P.H.J. Houwink ten Cate, Leiden 1958, 107. Zie ook W.W. Hallo (ed.), *The Context of Scripture*, volume 1, Leiden, Boston 1997, 526; Wolfgang Heimpel, 'The Nanshe Hymn', *Journal of Cuneiform Studies* 33 (1981), 65-139.

Als iemand (tot u) roept om recht met de woorden:
 ‘mij is onrecht aangedaan’,
 wees dan aanwezig om zijn zaak te beslissen,
 ant[woord hem op een eer]lijke manier.⁴⁹

Deze tekst maakt duidelijk dat de profetie uit de culturen rondom het oude Juda en Israël niet alleen maar uit was op de verheerlijking van de goden en het verzorgen van de fysieke behoeftes van de hemelingen, zoals Galil suggereerde.⁵⁰ In de profetische teksten uit Mari en Arbela ontmoeten we goden die juist zo begaan zijn met het lot van koningen dat zij hun profetische boodschappen zenden waarin ze hun steun betuigen of hen waarschuwen.⁵¹

Ook in een aantal teksten uit Ugarit (eind 13de eeuw v.C.) is een moreel besef te vinden dat lijkt op dat van de inscriptie uit Khirbet Qeiyafa. In de legende van koning Keret zegt kroonprins Yassub dat zijn zieke vader niet meer geschikt is voor het koningschap en dat hij het beter aan hem kan overdragen. Yassub wijst Keret erop dat hij de koninklijke taken niet naar behoren uitvoert:

U spreekt geen recht in de zaak van de weduwe,
 u beoordeelt de rechtszaak niet van de ellendige,
 u drijft de onderdrukkers niet weg van de behoeftige.
 Vóór u geeft u de wees niet te eten,
 noch achter uw rug de weduwe.⁵²

In de Ugaritische legende van Aqhat wordt Daniël juist beschreven als een capabele koning die rechtspreekt bij de poort:

Hij sprak recht in de zaak van de weduwe,
 hij beoordeelde de rechtszaak van de wees.⁵³

Deze Ugaritische parallellen zijn des te interessanter, omdat Ugarit niet al te ver van Israël lag, namelijk aan de kust van wat nu Syrië is, en een religie en

49 Zie M. Nissinen, *Prophets and Prophecy in the Ancient Near East* (with contributions by C.L. Seow and R.K. Ritner; SBL WAW, 12), Atlanta 2003, 22 (No. 2).

50 Er zijn zeker oude Mesopotamische teksten die de verzorging van de goden beschrijven. Eén daarvan is de beschrijving van het *kispu*-ritueel, een herinneringsmaaltijd op de laatste dag van het Mesopotamische maanjaar, waarbij de vergoddelijkte voorouders aanwezig werden geacht; zie A. Tsukimoto, *Untersuchungen zur Totenpflege (kispum) im alten Mesopotamien* (AOAT, 216), Neukirchen-Vluyn 1985.

51 Zie Nissinen, *Prophets and Prophecy in the Ancient Near East*, en de daar genoemde literatuur.

52 KTU 1.16:vi.45-50. Vertaling in: J.C. de Moor, *An Anthology of Religious Texts From Ugarit*, Leiden 1987, 222; E.L. Greenstein, in: S.B. Parker (ed.), *Ugaritic Narrative Poetry* (SBL WAW, 9), 1997, 41.

53 KTU 1.17:v.7-8. Vertaling: De Moor, *An Anthology*, 233; S.B. Parker, in: Parker (ed.), *Ugaritic Narrative Poetry*, 59.

een cultuur had die verwant waren aan de cultuur en religie van de Kanaänieten. Het Ugaritisch is net als het Hebreeuws een west-Semitische taal en een groot deel van de Ugaritische woorden in de geciteerde passages komt precies overeen met de Hebreeuwse woorden op het *ostrakon*.

Deze parallellen laten zien dat de morele visie die het *ostrakon* uit Khirbet Qeiyafa tot uitdrukking brengt niet typisch bijbels of oud-Israëlitisch is, maar deel uitmaakt van een breder oud-oosters waardenpatroon.⁵⁴ Het gaat in de meeste geciteerde passages uit de buitenbijbelse literatuur om het rechtvaardige handelen van de koning,⁵⁵ maar er zijn ook buitenbijbelse teksten die duidelijk maken dat ook van anderen rechtvaardigheid verwacht werd.⁵⁶ De tekst van het *ostrakon* van Khirbet Qeiyafa lijkt niet de koning aan te spreken. De uitdrukking יבד מלך 'in/met/door de hand van de koning' wijst erop dat de koning niet zelf de aangesprokene is. De tekst kan gericht zijn tot de oudsten, die verantwoordelijk waren voor de lokale rechtspraak en daarbij de steun van de koning genoten. Opvallend genoeg is het *ostrakon* gevonden in de resten van het poortgebouw, de plaats waar de lokale rechtspraak plaatsvond.⁵⁷

De schrijversleerling die de tekst van het *ostrakon* schreef blijkt een tamelijk literaire tekst gedichteerd gekregen te hebben, die goed aansloot bij het toenmalige internationale sociale besef.⁵⁸ De veronderstelling van Seth Sanders dat het na de ineenstorting van de grote culturen in het oude Nabije Oosten (± 1200 v.C.) tot circa 800 v.C. heeft geduurd eer er weer een literaire tekst op het grondgebied van Israël en Juda werd geschreven, verdient dus heroverweging.⁵⁹

6. Archeologisch bewijs voor de historiciteit van David?

In het genoemd persbericht van de Universiteit van Haifa stelt Galil dat de inscriptie uit Khirbet Qeiyafa aantoont dat het koninkrijk Israël al in de tiende eeuw v.C. bestond. Hij kwam waarschijnlijk tot die conclusie vanwege het

54 We pleiten echter niet voor de these dat er in het oude Nabije Oosten een niet lokaal gedifferentieerd gemeenschappelijk ethos is aan te wijzen; zie met recht E. Otto, 'Jenseits der These einer einheitlichen Rechtskultur eines "common law" im Alten Orient', *Zeitschrift für altorientalische und biblische Rechtsgeschichte* 15 (2009), 333-343.

55 Ook in Jes. 11:4a en Psalm 72:12-14 wordt rechtdoen aan zwakken in de samenleving gezien als kenmerk van de ideale koning.

56 Zie bijvoorbeeld W.G. Lambert, *Babylonian Wisdom Literature*, Oxford 1960, 86-89, 100-101.

57 Zie bijvoorbeeld Job 29:7-17.

58 In het oude Mesopotamië was het heel gebruikelijk om schrijvers in opleiding een aantal literaire teksten te laten kopiëren. In Israël en Juda was dat waarschijnlijk niet anders. Zie Van der Toorn, *Wie schreef de Bijbel?*, 68-71, 109-116.

59 Contra Sanders, *The Invention of Hebrew*, 85.

gebruik van het woord מלך ‘koning’ in regel 4’ van het *ostrakon*. Naast de inscriptie wijzen ook de ‘impressive fortifications’ van Khirbet Qeiyafa volgens Galil op het bestaan van het koninkrijk Israël in deze vroege periode. Wat dit laatste argument betreft staat Galil niet alleen. De archeologen Yosef Garfinkel en Saar Ganor betogen dat de bebouwing van Khirbet Qeiyafa uit IJzertijd IIA in een korte tijd en volgens een plan tot stand kwam. Dit wijst er volgens hen op dat het stadje als gevolg van een beslissing in een groter machtscentrum ontstond. Ze zien redenen om aan te nemen dat dat machtscentrum Jeruzalem was. In hun betoog keren ze zich tegen Finkelstein en anderen die volgens hen geneigd zijn resten van grotere bouwwerken te laat te dateren.⁶⁰

Toch zijn bij Galils conclusie dat het koninkrijk Israël in de tiende eeuw bestaan moet hebben kanttekeningen te plaatsen. In de eerste plaats merken we op dat het woord מלך ‘koning’ niet hoeft te verwijzen naar bovenlokale leiders. Het kan ook betrekking hebben op de hoogste bestuurder van een kleine stad. Daarnaast is het opmerkelijk dat Galil in de vondst een aanwijzing voor het bestaan van het koninkrijk Israël ziet, terwijl de inscriptie in Judees gebied is gevonden. De laatste decennia wordt op goede gronden getwijfeld aan de voorstelling dat er in de tiende eeuw één koninkrijk Israël was waarvan Juda deel uitmaakte. Als er in deze vroege periode een koninkrijk Israël bestond, maakte het grondgebied van Juda er geen deel van uit. Als er toen ook een koninkrijkje Juda bestond, was het hooguit in zoverre met het koninkrijk Israël verbonden, dat dezelfde vorst (David en/of Salomo?) over beide koninkrijkjes regeerde. Maar één rijk vormden de staatjes zeker niet.⁶¹

In 1993 en 1994 zijn in Tel Dan brokstukken van een beschreven stele gevonden. Op een van de brokstukken bleek de Aramese uitdrukking ביתדוד te staan. De meeste geleerden zijn het er inmiddels wel over eens dat de uit-

60 Y. Garfinkel, S. Ganor, ‘Khirbet Qeiyafa in Context’, in: Garfinkel, Ganor (eds), *Khirbet Qeiyafa Vol. 1*, 3-18. Archeologe Eilat Mazar betoogde dat enkele bouwwerken die in Jeruzalem onder haar leiding zijn opgegraven uit de tijd van David en Salomo dateren; zie E. Mazar, ‘Did I Find King David’s Palace’, *Biblical Archaeology Review* 32/1 (2006), 16-27, 70; E. Mazar, *The Palace of King David: Excavations at the Summit of the City of David. Preliminary Report of Seasons 2005-2007*, Jerusalem, New York 2009. Mazars vroege datering wordt bestreden in I. Finkelstein, Z. Herzog, L. Singer-Avitz, D. Ussishkin, ‘Has King David’s Palace in Jerusalem Been Found?’, *Tel Aviv* 34 (2007), 142-164.

61 Zie hiervoor J.A. Soggin, *An Introduction to the History of Israel and Judah*, London 1993², 44-86. Interessant is de – overigens onzekere – lezing van regel 4’ door Puech, ‘L’ostrakon de Khirbet Qeiyafa’, 171, 175-76, die suggereert dat de regel met ‘les hommes et les officiers ont établi un roi’ moet worden vertaald. Puech stelt dat de regel kan verwijzen naar de aanstelling van Saul of David (‘L’ostrakon de Khirbet Qeiyafa’, 180-183). Zelfs al zou Puechs lezing correct zijn, dan nog maakt het ontbreken van een naam voor deze koning zijn interpretatie niet overtuigend.

drukking vertaald moet worden met ‘huis van David’. De inscriptie dateert uit de negende of achtste eeuw en verwijst ook naar een ‘koning van Israël’. Met deze koning wordt zeker niet een koning uit het huis van David bedoeld, maar een koning van het noordelijke rijk Israël. De kans is zeer groot dat met ‘David’ dezelfde koning aangeduid wordt als in het Oude Testament en dat de uitdrukking ‘huis van David’ betrekking heeft op het Davidische koningshuis, dat in het zuidelijke Juda regeerde.⁶²

In tegenstelling tot de Tel Dan inscriptie kan het *ostrakon* uit Khirbet Qeiyafa geen nieuwe argumenten leveren voor de historiciteit van David. Uiteraard zijn aan het *ostrakon* ook geen argumenten te ontleen die pleiten tegen het bestaan van koning David in de tiende eeuw.

7. Betrouwbaarheid van de Bijbel

Het eerder genoemde persbericht claimt dat de vondst van een geschreven tekst uit de tiende eeuw v.C. de gangbare theorieën over het ontstaan van de Hebreeuwse Bijbel op de kop zet: ‘This stands opposed to the dating of the composition of the Bible in current research, which would not have recognized the possibility that the Bible or parts of it could have been written during this ancient period’.

Dit is een problematische bewering. In de oudtestamentische wetenschap is een duidelijke tendens waarneembaar volgens welke de berichten over David uit de boeken Samuël en Koningen laat gedateerd moeten worden.⁶³ Onlangs heeft John van Seters de these ontvouwd dat deze berichten zelfs uit de Perzische periode stammen. Zij zouden geschreven zijn om tegenwicht te bieden tegen het particularisme van Ezra.⁶⁴ Tegenover deze mainstream staan opvattingen als die van Moshe Garsiel en Seth Sanders, die beiden menen dat er wel oude tradities in Samuël en Koningen te vinden zijn.⁶⁵

62 Voor de inscriptie zie recentelijk H. Hagelia, *The Tel Dan Inscription: A Critical Investigation of Recent Research on Its Palaeography and Philology* (Studia Semitica Upsaliensia, 22), Uppsala 2006; voor genoemde consensus o.a. B. Halpern, *David's Secret Demons: Messiah, Murderer, Traitor, King*, Grand Rapids, Cambridge 2001, 71; K.L. Noll, *Canaan and Israel in Antiquity: An Introduction* (Biblical Seminar, 83), London, New York 2001, 223-224; Finkelstein, Silberman, *The Bible Unearthed*, 238, 264-266. Voor een kritische tegenstem zie P.R. Davies, *Memories of Ancient Israel: An Introduction to Biblical History – Ancient and Modern*, Louisville, London 2008, 95-97.

63 Zie o.a. W. Dietrich, *Die frühe Königszeit in Israel: 10. Jahrhundert v. Chr.* (BibEnz, 3), Stuttgart, Berlin, Köln 1997; S.L. McKenzie, *King David: A Biography*, Oxford 2000; Halpern, *David's Secret Demons*.

64 J. van Seters, *The Biblical Saga of King David*, Winona Lake 2009.

65 M. Garsiel, ‘The Book of Samuel: Its Composition, Structure and Significance as a Historiographic Source’, *Journal of Hebrew Scriptures* 10 (2010), # 5; Sanders, *The Invention of Hebrew*, 113. Vergelijk ook Noll, *Canaan and Israel in Antiquity*, 174-179.

Levert het *ostracon* uit Khirbet Qeiyafa argumenten voor één van deze posities? Zolang er geen oude teksten in het bodemarchief van Palestina/Israël zijn gevonden die een letterlijke parallel met een bijbeltekst bevatten, blijven de documenten uit Qumran de oudste bijbelhandschriften. De inscriptie uit Khirbet Qeiyafa bevat geen letterlijke parallellen met bijbelteksten en toont dus niet aan dat bepaalde delen van de Bijbel eerder geschreven zijn dan vaak gedacht wordt. Wel kan gezegd worden dat de inscriptie de these onderbouwt dat er in het tiende-eeuwse Juda ontluikende schrijfactiviteiten waren die passen binnen een onomkeerbaar proces op weg naar de vorming van een staat. De tekst van de inscriptie is betrekkelijk lang. De bewering dat in IJzertijd IIA geen teksten geschreven kunnen zijn die later zijn opgenomen in de Bijbel is dus onhoudbaar.⁶⁶ In elk geval kunnen aan de inscriptie geen argumenten voor of tegen de betrouwbaarheid van de Bijbel worden ontleend. Zelfs al konden bepaalde delen in de Bijbel met onomstotelijke zekerheid in een zeer vroege periode worden gedateerd, dan nog zou daarmee geen duidelijkheid over de inhoudelijke betrouwbaarheid van die teksten ontstaan.

8. Ten slotte

De inscriptie uit Khirbet Qeiyafa biedt een intrigerende tekst. Zij maakt duidelijk dat in de tiende eeuw v.C. reeds schrijfactiviteiten plaatsvonden in het Judese gebied en dat er een sociaal besef was. Nadere bestudering van de inscriptie laat zien dat de verreikende conclusies van sommige geleerden met terughoudendheid bekeken dienen te worden. De inscriptie levert geen bewijs voor de historiciteit van de verhalen over David of de betrouwbaarheid van de Bijbel. Het sociale besef dat de tekst verwoordt kan niet als uniek bijbels of oud-Israëlitisch worden gezien. In de tekst komt de algemene oud-oosterse visie op intermenselijke verantwoordelijkheid tot uitdrukking.

Dr. B.E.J.H. Becking is faculteitshoogleraar voor Bijbel, religie en identiteit aan de Faculteit Geesteswetenschappen van de Universiteit Utrecht, Postbus 80105, 3508 TC Utrecht, b.e.j.h.becking@uu.nl

Dr. P. Sanders is universitair docent Bijbelse Theologie aan de Protestantse Theologische Universiteit, Postbus 80105, 3508 TC Utrecht, psanders@pthu.nl

⁶⁶ Contra Finkelstein, Silberman, *The Bible Unearthed*.